

УДК 347.9

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.03>

Дмитро Вікторович Слинько,

доктор юридичних наук, професор,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра теорії та історії держави і права;

 <https://orcid.org/0000-0001-7960-615X>,

e-mail: dimasdv1974@gmail.com;

Лідія Іванівна Каленіченко,

доктор юридичних наук, професор,

Головне управління Національної поліції в Харківській області,

Управління інформаційно-аналітичної підтримки,

відділ цілодобової технічної та інформаційної підтримки;

 <https://orcid.org/0000-0003-4068-4729>,

e-mail: kalenichenkolida@gmail.com

ЛЕГІСАКЦІЙНИЙ ПРОЦЕС ЯК ФОРМА СУДОЧИНСТВА В РИМСЬКОМУ ПРАВІ

Наукове дослідження присвячено розгляду легісаційного процесу як форми судочинства у праві Стародавнього Риму. Досліджено процесуальні норми в римському праві та форми їх втілення, охарактеризовано легісаційний процес першої половини періоду існування республіки, розглянуто його характерні риси, проаналізовано різновиди та стадії легісаційного процесу. Велике значення легісаційної форми для подальшого розвитку юридичного процесу зумовлене тим, що в легісаційній формі відбувся розподіл на вчинення позову, яке передбачало його формальне визнання з боку органів судочинства, та на власне судочинство, котре не мало до певного періоду жодної регламентації. Розглянуто своєрідність римського судочинства, зроблено висновок, що легісаційний процес був доволі складною процедурою, яка за своїм змістом схожа на звичай.

Ключові слова: Стародавній Рим, юриспруденція, юридичний процес, процесуальні норми, процедура, звичаєве право, легісаційний процес, судочинство.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Доробок юристів Стародавнього Риму суттєво вплинув на подальший поступ правової думки в цілому світі. Це зумовлено насамперед високою культурою римської юриспруденції, яка знайшла своє відображення в аргументованості правового аналізу, чіткості формулювань, загалом у проблемах, що досліджувалися, та роллю, яку відіграло римське право в подальшій історії суспільства, держави й права. Досконало розроблене щодо деталей визначної юриспруденції

класичного періоду римське процесуальне право відбилося в різноманітних формах, серед яких особливе місце посідає легісакційна форма судочинства. Важливість дослідження легісакційного процесу в римському праві не викликає сумнівів, оскільки право Стародавнього Риму не лише пов'язує правову думку античності, середньовіччя, Нового часу, а й стало основою більшості правових систем Західної Європи.

Стан дослідження проблеми

У сучасній вітчизняній правничій літературі питання, пов'язані зі значенням стародавнього римського права для законодавства, що регулює судочинство в Україні, майже не досліджуються чи досліджуються фрагментарно. Зазвичай наукові розвідки стосуються проблем матеріального права, як цивільного, так і сімейного. Дослідженням римського приватного права в цілому займалися І. Нетуши, О. Підпригора, Й. Покровський, Р. Калюжний, О. Малоожон, Б. Тищик, Є. Харитонов, Ю. Ящурицький. Інститути процесуального права розглядаються значно меншою мірою. Так, проблеми римського цивільного процесу досліджували А. Гольмстен та І. Ярошенко. Зараз дослідження цієї проблематики є актуальними, оскільки окремі інститути та категорії національної правової системи базуються на структурі римського права, його принципах, розроблялися під його впливом.

Мета і завдання дослідження

Мета цього дослідження полягає в подальшому історико-правовому розробленні процесуальних норм у Стародавньому Римі та форм їх втілення. Поставлена мета зумовила необхідність вирішення таких *завдань*: охарактеризувати легісакційний процес першої половини періоду існування республіки; дослідити його характерні риси; розглянути різновиди та стадії легісакційного процесу; проаналізувати своєрідність римського судочинства.

Наукова новизна дослідження

На підставі аналізу джерел систематизовані уявлення щодо особливостей легісакційного процесу. Досліджена стадійність цієї форми процесу та охарактеризовані його різновиди, розглянута специфіка римського судочинства.

Виклад основного матеріалу

Держава, встановлюючи писані закони, які мають статичний, формалізований характер, отримує можливість впливати не лише на поведінку окремого індивіда, а й на суспільство в цілому. Стародавній Рим, здійснивши кодифікацію звичаєвого права, є яскравим прикладом. Варто зазначити, що кодифікація охопила не лише кримінальне та цивільне законодавство, а й торкнулася процесу судочинства, тобто впорядкувала процесуальні норми, уніфікувала їх. Звід законів,

встановлений 451–450 рр. V ст. до н. е., який має назву «Законо XII таблиць», це підтверджує. Саме у згаданому зводі законів на рівні держави визначалися правові засади громадянського суспільства та отримало статично-письмову форму усне звичаєве право. Отже, справою держави є захист прав та інтересів громадян [1, с. 6, 68].

Принагідно зауважимо, що терміни «процес» і «процесуальне право» вживаються нами щодо відповідних правових явищ стародавнього світу доволі умовно [2, с. 21]. Так, професор А. Гольмстен зазначав, що юристи Стародавнього Риму не виокремлювали цивільний процес. Також він наголошував, що термін «*processus*» у тому значенні, яке він мав на той час, у праві не вживався. У працях Гая і Юстиніана цивільне право та судочинство розглядалися як одне ціле [3, с. 123].

Історичні дані щодо судового процесу Стародавнього Риму майже відсутні. Відомості щодо того, що вони характеризуються відносною достовірністю, стосуються дещо пізнішого етапу суспільного розвитку.

Легісакційну форму, яка використовувалася під час розгляду приватних справ, можна вважати в римській юстиції історично першою розвинутою формою процесу. Її назва походила від словосполучення «*legis actio*», що означало складену у відповідній формі позовну заяву, і була важливим чинником, котрий підсилював роль римської юриспруденції [4, с. 4]. У працях Гая ми зустрічаємо дещо інше обґрунтування цієї форми давньоримського судочинства. Легісакційним процес називали тому, що він базувався, на протитва старим формам приватної саморозправи, лише на законі. Він вимагав від сторін діяти *per legis actiones*, тобто не вдаючись до насильства, в законному порядку, на законних підставах, законним чином. Застосовувалася вказана форма процесу приблизно до 126 р. до н. е., тобто в першій половині періоду існування республіки. Додержання легісакційної форми судочинства гарантувало законність і формальність претензій заявника (позивача) та відсутність у позові елементів аналогії й передбачало настання виключно вказаних у законі наслідків.

Легісакційній формі судочинства притаманні такі риси:

1) стадійність (має дві стадії – *in iure* та *in iudicium*), тобто держава бере участь (в особі магістрата) лише на першій стадії, засвідчуючи спір, обмежуючи таким чином законні дії учасників, котрі самі формують свої заперечення й юридичні вимоги;

2) формальність, обрядовість і ритуальність на стадії *in iure*, які сповільнюють процес і підвищують ризик програшу спору внаслідок неправильного проголошення визначених фраз, але мають на меті встановити факти та застосувати до них норми закону, тобто не виступають тільки символом;

3) певна пасивність владних органів, оскільки порушення судового розгляду залежить від зацікавленої особи, своїми силами змушеної

забезпечити явку відповідача, тоді як рішення у справі приймається третейським суддею (приватною особою), а обов'язок держави полягає у спостереженні за додержанням правил організації спору.

Зазначене засвідчує своєрідність тогочасного давньоримського судочинства, яке продовжує містити пережитки *самозахисту*. Водночас прагнення встановити відповідну міру законності, певною мірою регламентувати відносини, пов'язані з вирішенням конфліктів між індивідами, є очевидним. Піддаючи аналізу давньоримські процесуальні форми, маємо можливість констатувати наявність певної проміжної стадії, адже, з одного боку, ще діють принципи примітивного самоуправства, а з іншого – державна влада вже намагається регламентувати приватні відносини.

Ураховуючи способи, якими діють зацікавлені особи, та зміст вимог, а також можливі наслідки виконання судових рішень, є підстави виокремити такі конкретні різновиди легісакційного процесу.

1. Процес-парі (*legis actio sacramento*) є найбільш загальною пересічною формою процесуальних дій щодо легальних за змістом спорів. У формально визначених фразах сторони повинні були урочисто висловити взаємні претензії та призначити заставу, яка засвідчувала серйозність звернення до суду. Суд формально вирішував питання стосовно належності застави, яка відображала предмет претензії. Отже, отримував свою заставу назад той, хто вигравав справу. За допомогою процесу-парі розглядалися особисті, зобов'язальні позови та позови речові. Розгляд речових позовів передбачав надання самої речі безпосередньо або символічної частини речі (наприклад, символом земельної ділянки слугувала грудка землі). Тримавши в руках спеціальний жезл, який називався *vindicta*, позивач засвідчував своє право на певну річ, відповідач зі свого боку стверджував те саме. Якщо ж спір стосувався зобов'язання, то предмет представленої застави відігравав символічну роль. Питання та заперечення відзначалися суворим формалізмом: «За яким правом?» – «За моїм!» Отже, визначалася заставу, передавалися речі на зберігання до прийняття рішення судом, складалася угода про свідків тощо. На цьому перша, судово-владна процесуальна стадія завершувалася. Наступним етапом було обрання у присутності магістрата (зазвичай претора) судді з-поміж трьох осіб. Обраний суддя виносив рішення, використовуючи тільки оцінку сутності спору та неформальне судочинство тощо.

2. Процес «покладенням руки» (*legis actio per manus injectionem*). Така процесуальна форма стосувалася лише окремих передбачених законом позовів щодо боргових зобов'язань. Порушення справи та проведення процесу «покладенням руки» зумовлювалось *пехит*, тобто попереднім оформленням зобов'язання шляхом правочину. Внаслідок цього визнавалася можливість настання особистої відповідальності за

борг, інакше кажучи, відбувався правочин самозакладу. Кредитор, який виступав позивачем, мав особисто затримати відповідача, одночасно проголошуючи передбачені правом слова: «Щоб ти сплатив мені борг... або я покладаю руку!» Закони XII таблиць передбачали надання боржнику-відповідачу 30-денної відстрочки, а потім протягом 60 днів діяв тимчасово-зобов'язальний стан під владою кредитора. Специфічність цього різновиду процесу полягала в тому, що відповідач особисто не міг оскаржити борг. За нього оскаржити борг повинна була третя особа – *vindex*. Відсторонюючи руку позивача, *vindex* символічно брав відповідальність на себе. Якщо ж встановлювалася безпідставність його заступництва, *vindex* мав сплатити борг у подвійному розмірі. Зазвичай третьою особою був родич чи патрон відповідача, тобто цей вид процесу зумовлювався круговою общинно-родовою відповідальністю.

3. Процес «шляхом жертви» (*legis actio per pignoris capionem*). Цей різновид легісакційного процесу спочатку стосувався тільки зобов'язань щодо купівлі-продажу тварин з метою жертвоприношень. Але з часом почав застосовуватися щодо всіх претензій за договором купівлі-продажу у праві Стародавнього Риму. У разі несплати за передану річ позивач проголошував відповідну урочисту фразу, самостійно забирав річ або брав у заставу річ, яка належала боржнику. Зробити це потрібно було лише у святковий день. Висування подальших претензій та судочинство здійснювалися в порядку, що був подібним до процесу-парі.

4. Процес «призначенням судді» (*legis actio per judieus postulatio-nem*). Він базувався на обміні позивачем і відповідачем урочистими процесуальними формулами. Проголошені формули, не маючи прямого стосунку до суті спору між учасниками, мали вигляд вимушених звертань до суду з метою закріплення певних правомочностей, що прямо не передбачалися правом і законами, тобто відбувалося фіктивне застосування законних процесуальних засобів. Позивач мав промовити: «Я стверджую, що ти мені за твоєю урочистою обіцянкою винен... і я питаю: чи даси, чи оскаржуєш?» Зокрема, відповідач мав визнати позов чи вимовити заперечні слова, потім призначався суддя. Зазвичай за цією формою розглядалися спори щодо розподілу спадку, розподілу спільної власності тощо.

5. Процес «під умовою» (*legis actio per condictionem*). Цей вид процесу стосувався тільки невизначених позовів та швидше за все зобов'язань, що виникали внаслідок скоєння крадіжки. Позивач заявляв вимогу аналогічно до попереднього виду легісакційного процесу. Заперечення, виголошене відповідачем, передбачало відстрочку, далі відбувалася процедура на кшталт правочину самозакладу – наслідків судочинства після *пехит*.

Перша стадія мала на меті встановлення права позивача та здійснення правової кваліфікації наявних документів і матеріалів. Це була сфера діяльності судового магістрата (претора) і розпочиналась з подання заяви позивачем. Обов'язковою умовою було попередження відповідача про позов, його зміст. Ще однією обов'язковою умовою відкриття процесу була особиста участь як позивача, так і відповідача. Магістрат (претор) не був зобов'язаний викликати відповідача до суду, забезпечити його появу мав позивач, навіть застосовуючи силу.

Позивач та відповідач як учасники судочинства домовлялися щодо зручного для обох дня судового розгляду, відповідач давав обіцянку, яка підкріплювалася порукою іншої особи, з'явитися до суду. Під час цієї стадії у присутності претора сторони процесу здійснювали певні дії ритуального характеру, проголошуючи суворо встановлені словесні формули. Це символізувало боротьбу за спірну річ. Як зазначав І. Нетушил, порушення порядку проголошення словесних формул зумовлювало програш процесу [5]. Таким чином, на стадії *in iure* не відбувався розгляд справи й рішення не виносилося. Претор був зобов'язаний встановити законність претензій позивача і засвідчити заяви, які здійснили сторони. У випадках визнання відповідачем вимог позивача чи примирення сторін, розгляд справи завершувався вже на цій стадії.

Друга стадія передбачала розгляд справи по суті, який здійснювався суддею у призначений претором за згодою сторін день. Неупередженість судового рішення гарантувалася тим, що виконання суддівських функцій могло бути покладене на будь-якого римського громадянина, оскільки кожен римлянин повинен був знати закони. Призначена суддею особа мала право користуватися порадами спеціалістів, обізнаних у юриспруденції. Крім того, стадія *in iudicium* була звільнена від формалізму, оскільки передбачала вільну оцінку доказів. Доказами були: те, що показували свідки; документи; релігійні клятви, інше. Варто зауважити, що відмова від свідчень не допускалася. Якщо одна зі сторін не з'являлася до суду без поважної причини, рішення у справі виносилося на користь присутньої сторони. Рішення у справі оголошувалося за присутності сторін усно, було остаточним і не передбачало оскарження. Також справа могла завершитися примиренням до оголошення рішення [2, с. 28].

Висновки

Легісакційний процес був доволі складною процедурою, яка за своїм змістом більше схожа на звичай. Форма легісакційного процесу, його різновиди мали велике значення для подальшого розвитку юридичного процесу. Це зумовлено тим, що в легісакційній формі відбувся розподіл на вчинення позову, яке передбачало його формальне визнання з боку органів судочинства, та на власне судочинство, котре

не мало до певного періоду жодної регламентації. Але з плином часу внаслідок значної гнучкості за загальнозживаністю на перший план поступово почали виходити ті різновиди процесу, які передбачали вільне призначення суддів. Легісакційна форма судочинства набувала переважно обрядового характеру, а безпосереднє вирішення спорів та встановлення істини починає відбуватися в інших, не таких суворо регламентованих умовах. Законодавство XI–I ст. до н. е., нарешті, прямо встановило перевагу нових форм судового розгляду, внаслідок чого преторська юстиція почала відігравати провідну роль. На заміну легісакції, яка відзначалася ритуальністю, у результаті розвитку суспільних відносин приходить формулярний процес, який вирізняється неформальністю і є результатом правотворчості, здійснюваної претором. Оскільки претор не був зв'язаний буквою закону, він міг надати захист чи відмовити в ньому. Здійснюючи правове формулювання спорів, він виконував свої повноваження й захищав нові правовідносини.

Список бібліографічних посилань: 1. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 512 с. 2. Слинко Д. В. Юридичний процес: історія, теорія, практика : монографія. Харків : НТМТ, 2017. 415 с. 3. Гольмстен А. Х. Юридические исследования и статьи. СПб. : Типогр. М. М. Стасюлевича, 1894. 545 с. 4. Маложон О. І. Юриспруденція в Давньому Римі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. Вип. 6 (1). С. 3–6. 5. Нетушил И. В. Очерк римских государственных древностей. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1899. Вып. 2. С. 1–16.

Надійшла до редколегії 16.04.2024

Прийнята до опублікування 22.05.2024

Slynko D. V., Kalenichenko L. I. Legislative process as a form of legal proceedings in Roman law

The scientific study is devoted to the consideration of the legislation process as a form of legal proceedings in the law of ancient Rome. It is noted that in the modern national legal literature, scientific research related to ancient Roman law, as a rule, deals with the problems of substantive law, both civil and family law, and the institutions of procedural law are considered to a much lesser extent. Currently, research on this issue is relevant, since certain institutions and categories of the national legal system are based on the structure of Roman law, its principles, and were developed under its influence. It is emphasised that the legislative form, which was used in private cases in the first half of the Republic, can be considered the first historically developed form of procedure in Roman justice. The procedure was called legislative because it was based, in contrast to the old forms of private self-reprisal, exclusively on the law. It required the parties to act per legis actiones, i.e. without resorting to violence, in a lawful manner, on legal grounds, in a lawful manner. Compliance with the legislative

form of legal proceedings guaranteed the legality and formality of the claimant's (plaintiff's) claims and the absence of elements of analogy in the claim and provided for the occurrence of only the consequences specified in the law.

The specific features of the legislation process (staggered nature; formality, ritual and ritualism; certain passivity of the authorities) are investigated; its varieties (betting process; "laying on of hands" process; sacrifice process; "appointment of a judge" process; "conditional" process) and stages (establishment of the plaintiff's right and legal qualification; consideration of the case on the merits) are analysed. The great importance of the legislation form for the further development of the legal process is due to the fact that the legislation form divided the legal action into the filing of a claim, which provided for its formal recognition by the judicial authorities, and the actual legal proceedings, which had no regulation until a certain period. The author examines the peculiarities of Roman legal proceedings and concludes that the legislation process was a rather complex procedure which in its content was similar to the customary.

Key words: Ancient Rome, jurisprudence, legal proceedings, procedural rules, procedure, customary law, legislation, judicial proceedings.

